

Révész László

**A 10-11. századi temetők regionális jellemzői
a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig**

Akadémiai doktori értekezés tézisei

**Szeged
2018**

I. A témakör tudománytörténeti előzményei és a disszertáció célkitűzései

A 10-11. századi temetők csoportokba sorolását elsőként Hampel József végezte el a 19-20. század fordulóján kiadott munkáiban. A lelőhelyek felosztása etnikai alapon történt, s ezt a felosztást lényegében napjainkig használja a hazai és a nemzetközi kutatás. A korszak temetőinek vizsgálatában módszertani szempontból a legjelentősebb fordulópontra 1944-1962. között László Gyula, Fehér Géza és Szőke Béla számos új szempontot felvető elemzése nyomán következett be. Az 1960-as évektől úgyszólván napjainkig a temetőelemzések e két, alapvetően az etnikai, ill. a társadalmi különbségekre építő megközelítési módot alkalmazzák, többnyire oly módon, hogy ötvözni próbálják azok előnyeit, ill. maradandó eredményeit. Úgy ítélem meg, hogy napjainkra elérkezett az idő arra, hogy ezen alapokon tovább építkezzünk. Az egyes temetők társadalmi besorolása ugyanis több mint problematikus. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az egész 10-11. századi magyar településterületre érvényesnek tekintett, immár klasszikussá vált felosztás (törzsi-nemzetségi arisztokrácia – középréteg – köznép) tovább nem tartható, a jelenleg ismert temetők nem tekinthetők ezek egyértelmű régészeti lenyomatainak. E kategóriák ráadásul már önmagukban is vitathatóak. Az ugyanazon jogállású vagy társadalmi csoporthoz tartozó családok vagy nagyobb közösségek megjelenésüket, hagyatékukat tekintve ugyanis anyagi erejük, gazdálkodási módjuk tekintetében, s így régészeti megjelenésük formájában is igen nagymértékben eltérhettek egymástól. Hasonló a helyzet a lelőhelyek etnikai alapon történő szétválasztása tekintetében is (Bálint Csanád).

A Kárpát-medence régészetének e temetők időrendjének a tisztázása az egyik legsürgetőbb feladata. E nélkül ugyanis a helyben talált és az újonnan érkezett népesség viszonya, létszáma, együttélésük formája nem tisztázható, s ez minden további érdemi vizsgálatot lehetetlenné tesz. A 10. századi magyar fejedelemség, majd az ezredfordulótól királyság (gyakorlatilag az egész Kárpát-medence) népességi viszonyait kizárólag a maguk összetett voltában és teljességében szabad és érdemes vizsgálni. E téren jelent nagy előrelépést Kovács László új szemléletű munkája (2013). Előnyei közé sorolható, hogy gyökeresen szakított a korábbi kutatásokat minduntalan zsákutcába vezető etnikai, ill. társadalmi tagolódásra építő megközelítésekkel. Ezek ugyanis régészeti eszközökkel nehezen, nagy hibaszázalékkal vizsgálhatók, s semmiképpen nem alkothatják egy átfogó elemzés kiindulópontját. A helyzet valójában éppen fordított: a Kovács által ajánlott vizsgálatok elvégzése után, azok eredményeinek ismeretében lehet (nagyon óvatosan) megkockáztatni az egyes temetők (vagy inkább mikrorégiók) népességének származására és társadalmi tagolódására vonatkozó feltevéseket. Ahhoz, hogy e modell működőképes legyen, a korszak lelőhelyeinek hozzávetőleges (néhány évtizedes tűréshatárt tartalmazó) keltezéséhez szükséges ismeretanyag a rendelkezésünkre áll; annyi mindenképpen, hogy a tendenciákat nyomon követhessük.

Az elmúlt 50-60 esztendő során a teljességre törekvő, modern, jól dokumentált feltárások számos új és jól elemezhető 10-11. századi temető előkerülését eredményezték. Ezek tekintélyes része ma már közölt és hozzáférhető. A korábban (19. században, 20. század első felében) töredékesen és nem a mai kívánalmaknak megfelelően feltárt lelőhelyek kritikai kiadása terén is komoly előrelépés történt. A helyzet tehát megérett egy új összefoglalás elkészítéséhez. Mindehhez az előzetes anyaggyűjtést elvégeztem, most az eredmények összegezése következik. Ennek során egy kutatási helyzetkép keretein belül áttekintem azt, hogy az egyes résztémák területén melyek a legújabb eredmények és hipotézisek. Mindezeket szembesíteni szeretném a modern nemzetközi kutatási irányzatokkal és azok módszertanával. Úgy vélem, a korszak kutatásában a módszertani továbblépés egyik lehetséges módja a mikro-, mezo- és makrorégiók kutatása és összehasonlító elemzése, értékelése lehet. Ennek során a

különböző lelőhelyeknek csak az azonos időszakra (kb. 40-60 éves periódusokra) keltezhető sírjait vagy sírcsoportjait vizsgáljuk. Ennek eredményeként választ kaphatunk arra, hogy egyes térségekben miként alakul a temetők használati ideje: megszűnek-e azok a 10. sz. valamely periódusában, avagy használatban maradnak az ezredfordulóig vagy akár a 11. század végéig? A folyamatosan használtakba ugyanazon népesség temetkezett-e végig, avagy melléjük/helyettük új csoportok érkeznek? Hol és mikor nyitnak új temetőket? Egyáltalán melyik területre milyen időszakban milyen típusú temetők a jellemzőek? Az értekezés célja választ adni e kérdésekre.

II. A témakör forrásai és a feldolgozásuk során alkalmazott módszerek

A disszertáció tárgya a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig terjedő térség területén feltárt temetők, ill. temetőrészletek felgyűjtése, s annak a vizsgálata, hogy azok sajátosságai alapján milyen regionális csoportok különíthetők el. A vizsgált korszak időhatárai a 10. század elejétől a 12. század első harmadáig, az. un. soros temetők használatának lezárultáig terjedő időszakot foglalják magukba. A témaválasztást az indokolja, hogy hasonló rendszerezésre utoljára 50 éve került sor. Az időközben elvégzett tipokronológiai kutatások, a természettudományos vizsgálati módszerek térnyerése nyomán ma már egy-egy mikrorégió lelőhelyeinek jellegzetességeire, használati idejének hosszára kell koncentrálnunk, s e munka végén azok összevetésével elvégezni az átfogó elemzést. Így pontosabb képet nyerhetünk a 10-11. századi belső népmozgásokról, társadalmi átalakulásról egy olyan korszakban, melynek első felét nem világítják meg belső írott források. Pontosabb képet kaphatunk részben a honfoglalást követően az új haza birtokba vételének a folyamatáról, részben pedig az államszervezéssel együtt járó áttelepítésekről, a peremterületek benépesülésének folyamatáról. Ugyancsak közelebb juthatunk annak megfejtéséhez, miként alakult a honfoglalók és a helyben talált avar, szláv, bolgár és karoling kori népesség viszonya, s miként következett be e sokszínű etnikai alap kulturális egységesülése.

A Kárpát-medence 10-11. századi temetőinek régészeti kutatását rendkívüli módon megnehezíti a rendelkezésre álló forrásbázis csekély és töredékes volta. Anyaggyűjtésem során a Keleti-Kárpátok és a Duna közötti terület 10-11. századi temetői közül 878 lelőhely 19.241 sírjának az adatait használtam fel. Az említett korszakból előkerült temetkezések száma azonban ennél jelentősen magasabb volt. A temetők kapcsán ugyanis számos esetben olvashatunk több tíz vagy akár több száz megsemmisített, földmunkák során feldúlt sírról, s még olyan mikrorégió is akad, ahonnan 1834 óta még csak értékelhető temetőtöredéket sem mentettek meg (ilyen pl. a Jászság). Ezt a számot növelik a korai (11. századi) templom körüli temetők sírjai is, amelyeket csak abban az esetben vettem figyelembe, ha felmerült a lehetősége annak, hogy azok a templom építését megelőző soros temetőből származhatnak. Módszertani alapelveimnek megfelelően szórvány leletek esetében temetőként vagy temetőmaradványként csak akkor kezeltem egy lelőhelyet, ha a rendelkezésre álló adatok alapján bizonyos volt, hogy azok sírból kerültek elő. Ennek következtében számos olyan lelőhelyet figyelmen kívül hagytam, ahonnan csak néhány ékszer, ruhadísz, fegyver, lószerszám vagy érme előkerüléséről rendelkezünk adattal, de azok leletkörülményeiről semmit nem tudunk. Ilyen adatok több százas nagyságrendben léteznek. Legjellemzőbb példaként Észak-Erdélyre hivatkozom, amelynek területéről a kolozsvári temetőrészletek kivételével kizárólag bizonytalan megítélésű szórvány tárgyakat ismerünk.

A 878 megvizsgált lelőhelyből mindössze 41 temető összesen 3349 sírja származik teljesen feltártnak tekintett temetőkből. Ez az érték a lelőhelyek 5%-át sem éri el, s a helyzetet tovább nehezíti, hogy még ezek közül is 9 lelőhely 1108 sírja közöletlen, így a rájuk vonatkozó adatok ismeretlenek, vagy csak csekély mértékben hozzáférhetők. Ezt egészíti ki az ásatók becslése szerint legalább 70-75%-ban feltárt további 37 lelőhely, 3291 sírral (közülük 6

lelőhely 1013 sírja közöletlen). A többi 793 lelőhely 14.842 sírja kisebb-nagyobb részletükben, változatos szakmai színvonalon megmentett és dokumentált temetőtöredékekből származik, így forrásértékük is alacsony. E temetőknek sem a megnyitásuk, sem a felhagyásuk időszakát nem ismerjük, így forrásértékük is jóval alacsonyabb, mint az előzőeknek.

A témakör kutatója ezen a ponton két lehetőség között választhat: az egyik az lenne, hogy a helyzetet kilátástalannak nyilvánítja, s az elégtelen mennyiségű adatra hivatkozva kijelenti, hogy nincs meg a megfelelő alap a tudományos kritériumoknak megfelelő következtetések levonására. A rendkívül csekély számú elemezhető lelőhely és a többi, arra alkalmatlan temetőmaradvány vizsgálata ugyanis óhatatlanul téves következtetésekhez vezet, amely nem a hajdani valóságot (pontosabban annak egy kis szeletét) tükrözi, hanem annak a minden hitelességet nélkülöző torzképét. Módszertani szempontból ez az álláspont aligha lenne támadható.

A másik lehetőség, amelyet magam is követni szándékoztam az, hogy jobb híján tudomásul vesszük: e rendkívül forrásszegény időszakból napjainkban ennyi adattal rendelkezünk, s ezek felhasználásával kell megkísérelnünk a térség 10-11. századi történelméből annyit kiderítenünk, amennyit csak lehetséges. Ily módon viszont aligha léphetünk fel azzal az igényvel, hogy a kutatott régió 10-11. századi történetét, vagy annak akár egy csekély részletét megírjuk. Jelen szituációban véleményem szerint egyetlen módszert követhetünk: a birtokunkban lévő régészeti leletek alapján egy modellt állíthatunk fel. E modellezéshez fel kell használnunk mindazt a tudást, amelyet 180 esztendő honfoglalás kori régészeti kutatása összegyűjtött. Ezen eredményekre támaszkodva (s ahol lehet és kell, azokat tovább finomítva) vázolhatjuk fel azt a képet, amelyet a kutatás jelen állása mellett az adott régió 10-11. századi temetőiről, az azokat létrehozó népesség tárgyi hagyatékáról, hiedelmeiről, társadalmi tagozódásáról alkothatunk. A végeredményként kapott modell távolról sem azonos a hajdani valósággal, sőt, annak még halvány körvonalaiival sem, pusztán a témakörrel alkotott mai tudásunkat tükrözi. Az elkövetkező évtizedek során a forrásanyag további bővülésével e kép folyamatosan, akár alapjaiban is megváltozhat, sőt bizonyosan meg is fog változni.

E módszer nem jelent újdonságot, hiszen a kutatás (s ugyanez érvényes más hasonló jellegű hazai és nemzetközi vizsgálatokra is) kimondva vagy kimondatlanul eddig is lényegében ezt az eljárást követte. Az már az egyes kutatók felkészültségén és habitusán múlott, hogy mennyiben számoltak e ténnyel, s így a skála a 'termékeny bizonytalanságtól' a véglegesség igényével megfogalmazott kijelentésekig terjed. Jelen esetben magam egyetlen új szempontot javasolnék bevezetni: a modellalkotás sajátossága miatt a rendelkezésre álló adatokkal a maguk állapotában kell számolnunk, s nem bocsátkozhatunk találgatásokba a hiányzó részek tekintetében. Konkrét példával élve: ha egy nagyjából felerészben vagy még csekélyebb töredékben ismert temető sírjait jelen tudásunk alapján a 10. század utolsó negyede és a 11. század közepe közötti időszakra tudjuk keltezni, akkor az egész lelőhellyel abból a periódusból származóként célszerű számolnunk, s nem bocsátkozhatunk feltételezésekbe a temető „esetleg megsemmisült” „korábbi” vagy „későbbi” részletével kapcsolatban, még akkor sem, ha valóban nem kizárt ilyenek léte. Adatokkal ugyanis csak az ismert részlet elemzését tudjuk alátámasztani, az ismeretlennel kapcsolatban csupán találgathatnánk. Ez látszólag egyértelmű dolog, de ha áttekintjük az elmúlt másfél évszázad régészeti kutatását, akkor nyilvánvaló, hogy a megalapozatlan találgatások sokszor igen tág teret kaptak, s a feltételezés rövidesen bizonyossággá magasztosulva, újabb hipotézisek kiindulópontjává vált. Természetesen el kell ismernem, hogy ez a módszer eleve magában hordozza a hibalehetőséget, hiszen nem azt tükrözi, hogy az adott lelőhely hajdan a maga valóságában milyen volt, hanem csak azt, hogy mit ismerünk mi belőle. Ezt a tényezőt azonban nem lehet kiküszöbölni. Az általam ajánlott módszer gyengéi közé tartozik az is, hogy a maradandó anyagból készült és a sírba be is tett tárgyak, valamint a megfigyelt rituális

jelenségek alapján próbál meg kategorizálni. A hajdani valóság ennél nyilvánvalóan összehasonlíthatatlanul színesebb volt. A régészet azonban csak a leletekkel tud dolgozni, ebben rejlik erőssége, de ez jelenti a korlátait is.

Mindezek ellenére hiba lenne lemondanunk a mégoly csekély és töredékes régészeti források használatáról e rendkívül forrásszegény korszakban, amelynek kutatásához 10. századi belső írott forrásokkal nem rendelkezünk, külső források pedig csak nagyon hiányos (s olykor egyoldalú) információkat közvetítenek. Szem előtt kell tartanunk azt is, hogy a régészeti leletanyagot a saját kompetenciájának és lehetőségeinek megfelelően kell kezelni, mert e határok átlépése óhatatlanul megalapozatlan következtetésekhez vezethet. A régészetnek ugyanakkor (mint egyébként minden tudományágnak), meg kell őriznie szakmai autonómiáját. A társtudományok eredményeit ismernie és használnia kell, de nem igazíthatja vizsgálatait és következtetéseit valamely éppen aktuális történeti hipotézishez, attól várva saját problémája megoldását. Nyilvánvaló, hogy a különböző tudományágak zömmel a hajdani valóság más-más aspektusait ragadják meg, nem helyettesíthetők egymással, gyakran nehezen hozhatók összhangba, s rendkívül kockázatos egyiket a másik eredményeinek, vagy gyakrabban inkább csak hipotéziseinek alátámasztására felhasználni.

A régészeti leletanyag felgyűjtésének során folyamatosan szembesültem a földből előkerült hagyatékok megismerhetőségének korlátaival. A mindaddig utolsó, ugyan számos hibát tartalmazó és hiányos, de mégis megkerülhetetlen 10-11. századi lelőhelykataszter megjelenése óta már több mint fél évszázad eltelt, s többszöri kísérlet ellenére sem született meg annak aktualizált változata. Ez idő alatt ugyan számos részpublikáció készült, mindez azonban nem helyettesíti a modern, aktualizált lelőhelykatasztert. Arra ugyan nem vállalkozhattam, hogy egymagam megalkossam a hiányzó modern lelőhelykatasztert, az azonban elkerülhetetlen volt, hogy az elérhető adatokat rendszerezem, s röviden bemutassam, az alábbi szempontok szerint:

- Sír- vagy temetőmaradványként csak azokat a (gyakran szórvány) leleteket fogadtam el, amelyek esetében információ maradt meg arról, hogy a tárgyak embercsontokkal együtt kerültek elő. Ennek következtében a bizonytalan leletkörülmények közül származó leleteket nem vettem fel a lelőhelylistára.
- Fontosnak tartottam annak tisztázását, hogy milyen mértékű az adott lelőhely feltártsága, s az ásató becslése szerint mekkora lehet a feltáratlanul maradt, vagy elpusztított sírok száma?
- Lehetőség szerint megadtam a feltárt sírok nemi arányait és a gyermeksírok számát.
- Lelőhelyenként részletesen felgyűjtöttem a fegyvereket, rangjelző tárgyakat, fém ruhadíszeket, érméket, (s mindezek különféle változatait), lócsontokat vagy csupán lószerszámot tartalmazó temetkezéseket (nemek szerinti megoszlásban), valamint a korhatározó vagy más szempontból fontos ékszereket (utóbbiakat nem sírok szerinti bontásban, mert az teljesen szétfeszítette volna a dolgozat kereteit, de kronológiai tanulságaikat mindenütt szem előtt tartva).
- A lelőhelyek időbeli besorolását a jelenleg rendelkezésünkre álló régészeti (s ahol lehetőség volt arra, természettudományos) keltezési eredmények alapján végeztem. Amint a fentiekben kifejtettem, a temetőtöredékeket a felszínre került részleteik alapján datáltam, kerülve a hiányzó vagy elpusztult részeikre vonatkozó, konkrét adatokkal alá nem támasztható találgatásokat.

Anyaggyűjtésemet a Keleti-Kárpátoktól, Erdélyből kiindulva kezdtem el, s jelen munkában a Duna és az Ipoly vonaláig jutottam. A végleges cél természetesen az egész Kárpát-medence leletanyagának felgyűjtése és elemzése lesz. Munkám folyamán azonban be kellett látnom, hogy célszerűbb e tevékenységet két részletben elvégeznem. Az adatok aprólékos felkutatása és ellenőrzése miatt ugyanis ellenkező esetben számomra beláthatatlan ideig elhúzódott volna a feldolgozás. Az elkészült részt annak reményében adom közre, hogy a szakmai közvéleménytől remélt kritikák és visszajelzések segítségével a későbbiekben finomítani

tudom mondandómat. Erre már csak azért is szükségem van, mert tudomásom szerint hasonló jellegű munka még nem született. A vizsgálati módszereket magamnak kellett kidolgoznom, gyakran menet közben módosítanom vagy finomítanom. A remélt építő jellegű kritikák e tevékenységet a továbbiakban jelentős mértékben megkönnyíthetik.

Az egyes lelőhelyeket egyedi azonosító számmal láttam el, amelyet a szövegben szögletes zárójelben tüntettem fel az adott lelőhely említése során. A lelőhelyet ugyanezzel a számmal tüntettem fel az elterjedési térképeken is. Bármennyire kívánatosnak tűnik, a lelőhelyeket nem tudtam ABC-sorrendbe rendezni, s azt is csak korlátozott mértékben tudtam megvalósítani, hogy egy-egy földrajzi vagy régészeti egység lelőhelyei minden esetben egymást követő számozást kapjanak. Ezt lehetetlenné tette a lista folyamatos bővülése, az anyaggyűjtés során valamilyen okból kihagyott, kifelejtett vagy újonnan előkerült lelőhelyek folyamatos felvétele. Alaptérképként a M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium Vízrajzi Intézete által 1938-ban összeállított, a Kárpát-medence vízrendezés előtti állandóan vagy időlegesen vízzel borított területeit, valamint vízmentes térségeit ábrázoló térképet használtam. E térkép nyilvánvalóan nem feleltethető meg pontosan a 10-11. századi állapotoknak, de az azt ábrázoló térkép hiányában e munkát volt célszerű használnom. Véleményem szerint arra ugyanis megfelel, hogy segítségével a temetők elhelyezkedésének főbb tendenciáit megfigyelhessük.

A lelőhelyek kategóriákba sorolásával sem a Hampel József által javasolt etnikai, sem a Szóke Béla által bevezetett társadalmi és időrendi kategóriák mentén történő felosztását nem tartom alkalmasnak a korszak hagyatékának további vizsgálatára. Felfogásomhoz legközelebb a Kovács László által kidolgozott szisztema áll, amely a temetők sírszámának mennyiségét, illetve azok használati idejének hosszát tekinti a felosztás alapjának. Eredeti formájában azonban azt sem tudtam alkalmazni. Ennek oka főként az volt, hogy Kovács módszere a teljesen, vagy nagyobb részletükben feltárt temetők értelmezésére alkalmas, márpedig a rendelkezésünkre álló lelőhelyek minimum 95%-a nem ilyen. Ennek okán magam jelen állapotukban négy időrendi kategóriába soroltam a lelőhelyeket:

Az I. csoportot azok alkotják, amelyek jelenlegi tudásunk alapján a 10. századra, s feltehetőleg annak is az első hét-nyolc évtizedére keltezhetők. Leletanyagukat az úgynevezett „klasszikus” honfoglalás kori tárgyak alkotják, s ezek sorában nem fordulnak elő az első ezredforduló évtizedeiben megjelenő változatok. Természetesen tudatában vagyok annak, hogy a tárgyak közül jó néhány (nyitott hajkarikák, kerek átmetszetű huzalkarperecek, füles gombok, kisméretű csüngőtárgyas ruhadíszek, íjászfelszerelés, lószerszám stb.) jól adatolható módon még a 11. század közepén is felbukkannak, de ez esetben (is) az ismert leletanyag egésze által kirajzolt képet vettem alapul. A II. csoportot azok a lelőhelyek alkotják, amelyeket leleteik alapján (trapéz alakú vállas kengyelek, kétélű kardok, nyéltámaszos balták és bárdok, szőlőfürtös fülbevalók, körte alakú, illetve pödrött végű hajkarikák, „korai” típusú S-végű hajkarikák, vékony sodrott nyak- és karperecek, állatfejes karperecek, spirálcsüngős fülbevalók, Köttlach II. típusú tárgyak) a 10. század közepétől a 11. század első harmadának a végéig keltezhetők. Hiányoznak viszont az I. (Szent) Istvánt (997/1000-1038) követő uralkodók pénzei, a bordázott S-végű hajkarikák, a fóliázott, kockásra vagdalt felületű és a fluorit gyöngyök. A III. kategóriába azok a lelőhelyek kerültek, amelyekből a 10. századi és a 11. század végéig, 12. század elejéig használt tárgytipusok, s Árpád-házi uralkodóink pénzei egyaránt kimutathatók. Végezetül a IV. csoport temetőiből csak 11. századi leleteket ismerünk.

Néhány jellegzetes eset kivételével (ahol annak a lehetőségét felvettem), tartózkodtam az etnikai minősítéstől, csakúgy, mint a társadalmi besorolástól. Néhány különösen gazdag sír esetében vettem fel csupán óvatosan a törzsi-nemzetségi arisztokráciához tartozás lehetőségét, annak tudatában, hogy még e visszafogott utalások is támadhatóak.

Az egyes fejezetek felépítése során arra törekedtem, hogy mindenütt bemutassam a vizsgált térség főbb természeti földrajzi jellegzetességeit, nagymértékben támaszkodva a földrajztudomány e téren elért eredményeire. Ezt követően kerítettem sort az egyes lelőhelyek rövid bemutatására, majd azok összefoglaló értékelésére, s ahol mód nyílt rá, regionális régészeti csoportokat különítettem el. Röviden kitértem a terület 9. századi leletanyagának jellemzésére, vagy regisztráltam annak a hiányát. Végezetül ahol mód és szükség volt rá, szembesítettem eredményeimet a térségre vonatkozó történeti forrásokkal, vagy gyakrabban pusztán a hipotézisekkel.

III. A kutatás során elért eredmények

Azoknak a temetőknél a száma, melyek használata a 10. századra korlátozódik, önmagában több mint duplája azoknak, mint amelyekbe a 10. század második felétől (többnyire inkább utolsó harmadától) a 11. század első harmadáig, vagy a 10-11. században folyamatosan, illetve amelyekbe csak a 11. században (esetleg még a 12. század első harmadában) temetkeztek. Ez az arány még inkább eltolódik, ha a magányos sírokat is ide számoljuk. Ezeknek a lelőhelyeknek a többsége csekély számú (2-26) sírt tartalmaz. Egy részüknek a sírszáma 31-90 között mozog, s elenyészően kevés fogadott magába 105-115 temetkezést. Nemcsak a vizsgált területen, de az egész Kárpát-medence viszonylatában is egyedülálló kivételnek számít a 10. században használt temetők között Sárrétudvari-Hízóföld a maga 262 sírjával. A nagyobb, 31-90, illetve 105-144 síros temetők hosszabb ideig használt, faluszerű településeket jelezhetnek, amelyek azonban nem feltétlenül jelentettek az előzőeknél jelentősen népesebb közösségeket. Az eltemetettek magasabb száma ugyanis adódhatott a hosszabb idejű egyhelyben tartózkodásból, valamint egyes térségekben a közösségek sajátos szervezőelvéből is.

Mikroregionális vizsgálataim az alábbi eredményeket hozták:

Az erdélyi lelőhelyek leletanyaguk összetétele és a temetők szerkezete, sírszáma, használati idejük hossza alapján három, egymástól területileg is elkülönülő csoportra osztható. A Keleti-Kárpátok területéről mindössze két töredékes lelőhelyet ismerünk, egy-egy feldúlt sírral (Csíkzsögöd, Eresztevény). Észak-Erdélyben a jelenlegi adataink alapján kizárólag Kolozsvár területén számolhatunk olyan erősen felfegyverzett, méltóságjelvényekkel ellátott, jelentős férfi többletet mutató, kisebb létszámú közösségekkel, amelyek hagyatéka szoros szálakkal kapcsolódik a velük egykorú felső-Tisza-vidéki csoportokhoz. Kapcsolatuk a helyi szláv népességgel (Szilágynagyfalusi-csoport) egyelőre nem tisztázott. E népesség a 10. század első harmadától legkésőbb a 970-980-as évekig élhetett az antik *Napoca* melletti Szamos-teraszokon. Népesebb telepeshullám csak a 11. század első felében érkezhetett a környékre, amely azonban már templom körüli temetőbe hantolta el halottait (Kolozsmonostor, Doboka, Kolozsvár-Fő tér). Dél-Erdély területéről mindeddig nem ismerünk olyan temetőt, amelynek használata a 10. század első kétharmadára vagy háromnegyedére korlátozódna, illetve megnyitása már a század első felében megtörtént volna. A *Déva-Marosgombás-csoport* lelőhelyeivel egy olyan közösség hagyatéka bontakozik ki előttünk, amely a 10. század közepén vagy második felében nyitotta meg 70-100-130 síros temetőit a Maros középső folyásvidékén, s feltehetőleg I. István (997/1000-1038) uralmának első egy-két évtizede folyamán hagyta fel azok használatát. E temetőkben viszonylag magas a fegyveres férfiak aránya, a leletek között feltűnnek a kétélű kardok is, lószerszámzatukat pedig a trapéz alakú vállas kengyelek jellemzik. Teljes mértékben hiányoznak viszont a méltóságjelvények, a lányok, asszonyok viseletére pedig nem jellemző a gömbsorcsüngős fülbevalók, hajfonatkorongok, hólyagos fejes gyűrűk, kiszélesedő végű pántkarperecek, csüngős vagy nagyméretű préselt kaftánveretek, rombusz alakú ruhadíszek, veretes csizmák alkalmazása. A

nők temetkezéseiből nemcsak a rozettás lószerszámok hiányoznak, de a lovas temetkezések bármely változata is. Az elhunytak mellett 10. századi muszlim, bizánci vagy nyugat-európai érmét egyetlen alkalommal sem találtak. Lényeges vonás, hogy e temetőkben még nem tűnnek fel a Kárpát-medencében az ezredforduló évtizedeiben elterjedő új típusú ékszerek (S-végű vagy pödrött végű hajkarikák, fonott vagy rombusz átmetszetű nyak- és karperecek, állatfejes karperecek stb.), s hiányoznak a 11. századi Árpád-házi uralkodók pénzei is. Viszonylag nagy számban megtalálhatók ellenben bizánci/balkáni eredetű és köttlachi típusú ékszerek, valamint egytagú rúdzablák. Mindez arra utalhat, hogy e vegyes összetételű népeiséget részben a Tiszántúlról, részben pedig a Kárpát-medence nyugati vidékeiről telepítették Gyulafehérvár környékére uraik. A következő nagy telepés hullám, amely több száz síros temetőket eredményezett, az ezredforduló környékén érkezett. Az újonnan érkezettek néha elkülönültek a helyben talált népeiségtől (pl. Vajdahunyad, Várfalva, másutt a helyi bolgár és szláv népeiséggel közös temetőket használhattak, főként Gyulafehérvár területén).

A Maros mentén Dél-Magyarországra kilépve, a térség régészeti arculatát a *Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-temetőcsoport* kis sírszámú, rövid ideig használt, gyakran egymáshoz közel fekvő temetői (temetkezési területei) jellemzik, melyek között azonban ritkábban feltűnnek hosszabb ideig fennálló, népesebb lelőhelyek is (Algyő, Sándorfalva). A lelőhelyekkel legsűrűbben fedett résznek egyértelműen a Tisza-Maros-Aranka-háromszög északi része, valamint annak folytatásaként a Szegedtől Kiskunhalas környékéig húzódó területsáv tekinthető. Itt jellemző a lovas, lószerszámú sírok gyakorisága. A férfiak mellékletei között gyakran előfordulnak az íjászfelszerelés elemei, ritkák viszont a szabalyák, balták, lándzsák, s nem utolsósorban a méltóságjelvények. A gazdag női viselet kiemelkedő darabjai a csüngőtagos kaftán- és ingnyakveretek. E lelőhelycsoport használatának utolsó szakaszát a 10. század második felében felbukkanó tárgytipusok (trapéz alakú vállas kengyelek, szőlőfürtös fülbevalók, állatfejes karperec, szablyamarkolatú kard), valamint numizmatikai és radiokarbon mérési adatok jelzik. Az eddigiektől teljesen eltérő képet mutatnak Arad tágabb környékének Maros-menti temetői. A Maros Németkomlóstól Arad környékéig terjedő szakasza mentén a kicsiny szállási temetők a németszentpéteri rozettás lószerszámú női síron kívül nem mutathatók ki, a 10. századtól feltehetőleg folyamatosan használt lelőhelyek azonban igen. A Marostól és az Arankától délre kiterjedt leletmentes sáv rajzolódik ki. A Hodony-Vejte-Versec lelőhelyek által határolt csoport területén kisebb számban ugyancsak jelen vannak a 10. századi szállási temetők (Újvár, Újszentes, Csák), de utalnak jelek a 10-11. században folyamatosan használt falusi temetőkre is (Hodony) azon a területen, amely a Béga, Temes és Berzava, valamint mellékfolyóik alkotta vízi világ és a Krassó-Szörényi-érchegység között húzódik. Innen délre, az Alibunári-mocsár környékén már nagyon bizonytalanná válnak az adataink, többnyire sírokat sem ismerünk, csak szórvány leleteket. A Bánság teljes középső részéről egyetlen leletet ismerünk, az ernőházi gazdag női sírt, a Temes alsó folyása mentéről. Ettől eltekintve nincsen nyoma e térségben 10. századi temetőnek, s ez aligha írható csak a kutatottság hiányának a számlájára. Végeredményben kijelenthetjük, hogy a Bánság területén a Törökbecse-Ernőháza-Vejte vonaltól délre jelenleg egyetlen hitelesen feltárt 10. századi sírt sem ismerünk.

A Marostól északi irányba haladva megállapítható, hogy a Tisza–Maros–Körösök között sem egyenletes módon telepítették be annak lakói a 10. században. A temetők túlnyomó többsége kisebb-nagyobb csoportokat alkotva a Tisza, a Maros és a Körösök árterét alkotó rétség területén található, a belső, mezőségi térségen azonban jóval ritkábban szálltak meg. A kevés temetkezést tartalmazó temetőtípus 1-20 síros lelőhelyei a Tisza-Maros-Körös közti Mezősége, a Mindszenttől és Szentes déli részétől Gádoros, Orosháza körzetén át Kunágotáig és Siklóig terjedő területsávból kerültek elő. Hasonló, bár az előzőeknél szegényesebb leletanyagú temetőket és magányos(?) sírokat találunk a Körös mentén

Kunszentmártontól Szarvason át egészen Békéscsaba területéig. E temetőtípus szolgáltatta a leggazdagabb leletanyagot a mezőségi területsáv két végpontján előkerült lelőhelyeken: északnyugaton Gádoros, Eperjes, Szentes-Borbásföld, Szentes-Derekegyháza és talán a töredékes nagymágocsi lelőhelyek sorolhatók ide, míg délkeleten Kunágota, Medgyesegyháza-Bánkút-Rózsamajor és Sikló térségében koncentrálnak, kiegészülve a mezőmegyeri, békéscsabai és sarkadi rozettás lószerszámos sírokkal. E lelőhelycsoport aranyozott ezüstveretes övet hordó férfi-, illetve nemesfém-díszes ruházatban, rozettás lószerszámmal eltemetett női sírjai feltehetőleg a törzsi-nemzetségi arisztokrácia tagjait rejtették, s regionális központok létét sejtetik. E rövid idő során létrejött (néhány év vagy egy-két évtized alatt létesített) temetőtípus használata legkésőbb az ezredforduló táján lezárult, bár találunk példát a típus 11. századi jelentkezésére is (Makó-Igási-járandó). Nem jellemzőek viszont a magányos sírok és a kis sírszámú temetők a térség délnyugati részén, Hódmezővásárhely határában, a Maros északi partján pedig legfeljebb a sajtyéni lehetett ilyen típusú. Folyamatosan, a 10. század elejétől a 11. század végéig használt lelőhelyeket a Mezőség belső területeiről (néhány bizonytalanul megítélhető temetőrészlettől eltekintve) nem ismerünk.

A régió ÉNy-i részén, Szentes, Szegvár és Nagymágocs körzetében, a 10. századi kis sírszámú temetők mellett, azokkal párhuzamosan e típusnál népesebb temetők (kb. 100-150 síros), s hosszabb időre megtelepedett közösségek hagyatéka is jelen van. Leletanyaguk összetétele az előzőeknél jóval szerényebb. Lovas vagy lószerszámos sírok, ezüstveretes ruházatban és ékszerekkel eltemetett nők sírjai (változó arányban) ugyan e körben is kimutathatók (Szentes-Szentlászló, Tárkány Szűcs Imre földje, Szentes-Nagyhegy, Szentes-Kossuth u., Szegvár-Oromdűlő, Hevesi/Purger-föld, a temetkezések többsége azonban csupán kevés tárgyat tartalmazott, vagy melléklet nélküli volt (Magyartés-Zalota, Szegvár-Szőlőkalja). A leletanyag összetételét tekintve, a fentiekhez hasonló szóródást mutatnak azoknak a tartósan letelepedett közösségeknek a temetői is, melyeket a 10. és a 11. században egyaránt használtak. A töredékes lelőhelyek egy részének 10. századi periódusából lovas vagy lószerszámos sírok, íjászfelszereléssel ellátott férfiak, ezüst ruhadíszeket használó nők temetkezéseit mentették meg (Szentes-Nagytóke, Jámborhalom I-II., Szentes-Kistóke, Libahalom, Fábiánsebestyén-Csárdahalom, sőt a Nagymágocs-Mágocs-érnél feltárt egyik lovas sírban aranyozott ezüst övvereteket is találtak. A többi temetőnek már a korai periódusát is csak szegényes, vagy melléklet nélküli sírok jellemzik (Szentes-Szentilona, Szentes-Kaján, Szegvár-Oromdűlő, Szegvár-Erdei F. u.). Lényegében a Szentes környéki népesebb, de szegényesebb leletanyagú temetőkhez hasonló 10. századi lelőhelyek sorát ismerjük kisebb számban Hódmezővásárhely, valamint Mezőberény-Gyula térségéből, s nagyobb mennyiségben a Gyoma és Kunszentmárton közötti területről. A férfiak mellett legfeljebb íjászfelszerelést és lószerszámot, ritkábban lócsontokat találunk, a nők szerény ékszerkészletét néhány esetben vékony préselt ruhadíszek egészítik ki. Néhány vitatott, illetve bizonytalan megítélésű lelőhelytől eltekintve, Hódmezővásárhely és Gyoma-Kunszentmárton térségére, valamint a Mezőségre nem jellemzőek a 10-11. századi, folyamatosan használt temetők. A Tisza-Maros-Körös közéről a már említett szentesi lelőhelycsoport mellett egyedül a Mezőberény-Gyula közti területsávban találunk olyan jellegű temetőket, amelyek a népesség folyamatos továbbélésére utalnak.

A Hármasköröstől északra és keletre a lelőhelyek elhelyezkedését és azok összetételét tekintve, folytatódik az a mozaikszerű jelleg, amelyet a Bánságban és a Maros-Körös közén már megismerhettünk, azzal a különbséggel, hogy a Nagyósz-Algyő-Balotaszállás-csoporthoz hasonló temetési területeket jelenleg itt sem tudunk kimutatni. A Nagykunság, Hortobágy, Nagy-Sárrét, Hajdúság és Hajdúhát területének emlékménye (néhány lokális jelenségtől eltekintve) egységesnek tekinthető. A lelőhelyek a nagyobb folyók (Tisza, Sebes-Körös, Berettyó, Hortobágy, Tócsó, Kösély) medrét kísérő folyóhátakon találhatóak, melyeket a

Hortobágy és a Nagy-Sárrét mocsárvilága vett közre. Az egész területre általánosan jellemzőek a magányos sírok vagy a kis sírszámú (2-27 síros) temetők, amelyek használata egészen a 10. század végéig kimutatható. Kivételt képez Sárrétudvari-Hízóföld 262 síros temetője. Huzamosabb ideig, a 10. század valamely periódusában megtelepedett, s talán eredetileg is nagyobb létszámú közösségeket jeleznek azok a lelőhelyek, amelyek használata a 10. század végén nem szakadt meg. A biztosan ide sorolható Püspökladány-Eperjesvölgy és Hajdúszoboszló-Árkoshalom mellett mindössze további 8-10 töredékes, bizonytalan megítélésű lelőhely esetében merülhet fel a 10-11. századi folyamatos használat lehetősége, főként a Sebes-Körös völgyének Nagyvárad és Komádi közötti szakaszán, Dévaványa és Túrkeve környékén, valamint talán Bihardancsháza és Bakonszeg szűkebb körzetében. A 11. században a jelek szerint kisebb számú, de a korábbinál népesebb és hosszabb ideig használt falvakba tömörült a népesség. A leletanyagról általánosságban elmondható, hogy különösen a magányos sírok és a kis sírszámú temetők, de néhány nagyobb lélekszámú közösség (pl. az említett Püspökladány-Eperjesvölgy és Hajdúszoboszló-Árkoshalom esetében) magas a fegyverrel eltemetett férfiak száma, s e lelőhelyek néhány körzetben csoportosulnak. Utóbbiak közül mindenképpen kiemelkedik Sárrétudvari-Püspökladány-Hajdúszoboszló körzete, valamint a Sebes-Körösnek Magyarhomorogtól Bihar-Somlyóhegyig és Nagyváradig terjedő területsávja. Lényegében ezeken a részeken csoportosulnak a méltóságjelvényeket tartalmazó férfisírok is, bár elszórtan az egész területen fellelhetőek. Rangjelző tárgyként szinte kizárólag veretes öveket találunk, egyedül a Nagykunságban vagy annak peremén került elő tarsolylemez (Ecsefalva-Bokroshalom, valamint aranyozott ezüstszereléses szablyatöredék (Tiszafüred környéke-ismeretlen lelőhely). A leggazdagabb mellékletű férfiak feldúlt, hiányos mellékletei Kétpóról és Geszterédről kerültek elő. Az egész térség női sírjaira jellemző a fém ruhadíszek nagy száma, különösen a préselt veretek, kerek pitykék, rombusz alakú ruhadíszek és kisméretű csüngős veretek alkalmazása. Kedvelt és elterjedt ékszernek számítottak a hajfonatkorongok, a lemezes és az öntött változatok egyaránt. Ritkák ellenben a veretes csizmák, s mindössze két mezőtúri lelőhelyen fordulnak elő a nagyméretű csüngős kaftánveretek. Az egész térségben ritkaságnak számítanak a 10. századi érmék. Nagyon érdekes jellegzetességeket mutat a lovas és a lószerszámú sírok elterjedése. Ezek száma kifejezetten magas, viszont az egész területen elvéve fordulnak elő nők mellékleteként! A másik érdekesség, hogy az egyébként e térségben közkedvelt és széleskörűen használt trapéz alakú vállas kengyelek a Nagykunság területén egészen a Tiszáig ismeretlenek, s ugyanez a helyzet Hajdúböszörmény és Geszteréd vidékével is. Rozettás lószerszámveretek a vizsgált területen csak elvéve találhatók, délkeleten Hencidán és Ártádon, délnyugaton pedig Kétpón.

A leletanyag viszonylagos egyneműsége mellett, bizonyos lokális csoportok hol halványabb, hol erősebb kontúrokkal kirajzolódnak. A kétpói és mezőtúri gazdag férfi- és női temetkezések a törzsi-nemzetségi arisztokrácia e körzetben létesített szállásait jelezhetik. A Sebes-Körös mentén Dévaványától és Szeghalom környékétől Nagyváradig a 10. századot végigkísérik a magányos sírok, a kis szállási temetők és a nagyobb falusi temetők egyaránt, az utóbbiak némelyikét a 11. század végéig használták. Lényegében hasonló kép bontakozik ki Püspökladány-Sárrétudvari környékétől Berettyóújfalun át Hencidáig a Berettyó körzetében, mindkét helyen számottevő fegyveres réteggel. A harmadik ugyanilyen lelőhelysáv a Kösély mentéről, Hajdúszoboszló körzetéből nyúlik keletre, el egészen Derecske környékéig. A három, azonos jellegzetességeket hordozó lelőhelysáv a Nagy-Sárrét keleti peremén találkozik. Ezekkel ellentétben kizárólag magányos sírokkal és kis sírszámú 10. századi temetőkkel találkozunk a Nagykunságban és a Hortobágyon, valamint a Hajdúhát és a Nyírség találkozási sávjában, Hajdúböszörmény és Geszteréd térségében. A 10. század utolsó harmadára jellemző leletek ezek területéről egyáltalán nem kerültek elő, a fegyveres, övveretes férfiak, aranyozott ezüstveretes díszruhába öltöztetett nők hagyatéka viszont

jelenlegi tudásunk alapján a 10. század első felére datálható. A Hajdúböszörmény-Geszteréd térség leletanyaga szoros szálakkal fűződik a Felső-Tisza-vidékhez, azon belül is a *Tiszaeszlár-Karos-Rétközberencs-csoport*hoz. Különösen érvényes ez a geszterédi sírra. Mivel egyetlenegy teljesen vagy legalább nagyobb részletében feltárt temető sincs közöttük, erről a problémakörrel nem tudok részletesebben nyilatkozni.

Más vidékekkel ellentétben az eddig vizsgált tiszántúli térségre egyáltalán nem jellemző az átmeneti jellegű, az ezredfordulót megelőző és azt követő néhány évtizedre keltezhető temetők létesítése. Éppen ezért szokatlanul éles kontúrokkal válik el az eddigiektől az a temetőcsoport, amely Hajdúdorog, Hajdúnánás, Kálmánháza térségétől Nyíregyháza területén át a Rétköz déli peremét követve egészen Ágcsernyő és Tizasalamon határáig húzódik. Az ott található temetők zöme 100-150 síros, s a 10. század közepénél korábbi periódusuk nem mutatható ki. Leletanyagukból hiányoznak a rangjelző tárgyak, nem jellemző a 10. századi pénzek, nemesfém-díszes női ruházat, hajfonatkorongok, lekerekített végű pántkarperecek, hólyagos fejű gyűrűk, rozettás lószerszámveretek használata sem. Hagyatékukban fellelhetők viszont a kétélű kardok, mellkeresztek, korai típusú S-végű hajkarikák, spirálcsőgős fülbevalók, bizánci/balkáni fülbevalótípusok, sodrott, valamint állatfejes karperecek, trapéz alakú vállas kengyelek. Úgy tűnik, a temetők többsége lezárul a 11. század első harmadában, bár főként Hajdúdorog környékén némelyiket a 11. század végéig vagy a 12. század első harmadáig is használták. Ezt a területsávot a 10. század első felében nem, vagy csak rendkívül gyéren szállták meg, ez alól egyedül a Dél-Rétköz képez kivételt. Ennek a csoportnak a területén ritkák a 11. században nyitott soros temetők is. E rövid jellemzés „vegytiszta” formában első sorban a Nyíregyháza környéki, valamint a Rétköz középső és keleti sávjában, Tizasalamonig található lelőhelyekre érvényes, Hajdúdorog környéke (ahol szintén a 10. század közepétől létesítettek temetőket) sok tekintetben átmeneti zónának tekinthető az általam *Tiszadob-Ibrány-Tizasalamon-csoport*nak nevezett temetők felé. Az oda sorolt 35 lelőhely alapvetően három időrendi rétegbe rendezhető.

Néhány töredékes, bizonytalan keltezésű, de talán már a 10. század első felében nyitott lelőhelytől eltekintve e temetők egy része a század második felére datálható, ritkábban kis sírszámú, de általában népesebb, 90-144 síros lelőhelyekkel számolhatunk. Tetemes részüket a 10. század közepétől a 11. század második feléig használták, ezek a Rétköz nyugati részén csoportosulnak, s jellegzetes, teljesen feltárt képviselőjük Ibrány-Esbóhalomról ismert. Főként a nyíri Mezőség területén számos nagy sírszámú, 11. században nyitott temető is megfigyelhető. Általánosan elmondható, hogy a lelőhelyeken csekély a fegyveres sírok aránya, ritka a méltóságjelvény (néhány övveretet tartalmazó sír mellett egyetlen veretes tarsolyt találtak), s kevés a lovas vagy lószerszámos temetkezés. Tárgyi hagyatékuk legkorábbi rétegét a 10. század második felére jellemző tárgytípusok alkotják. A gazdagabb nők viseletére jellemzőek a változatos nemesfém ruhadíszek, melyek sorában a csüngős kaftánveretek is feltűnnek. A temetés során viszont a halottak tekintélyes része, 40-60%-a mellé nem tettek maradandó anyagból készült mellékleteket. A sírok száma lelőhelyenként viszonylag magas, a 10. században a 100-150-et is elérheti, a 11. századiak pedig olykor több száz temetkezést is magukba fogadtak. Feltehetőleg huzamosabb ideig egy helyben lakó (falusi) közösségek hagyatékát jelzik, melyekben a nemek aránya kiegyenlített.

A *Tiszadob-Ibrány-Tizasalamon* típusú temetők népességének legfeljebb a legkorábbi rétege lehetett időben párhuzamos a 10. század első kétharmadára keltezett *Tiszaeszlár-Karos-Rétközberencs-csoport* legkésőbbi fázisával. E csoport temetkezési egységei a nyíri Mezőség, valamint a Taktaköz keleti szegélyétől (tágabb értelemben a Tisza és a Bodrog összefolyásának térségétől) a Bodrogtőn át Tiszabездé, Eperjeske, Mándok vidékéig húzódnak, elterjedésük keleti határa a lelőhelyek töredékessége miatt nem egyértelmű. További kutatásokat igényel annak a kérdésnek a megválaszolása is, hogy miként kapcsolódnak e csoporthoz a Geszteréd-Hajdúböszörmény területsáv jellegükben hasonló,

időrendjükben és leletanyaguk összetételében pedig azonos lelőhelyei? E csoport lelőhelyeire az egymás közvetlen közelében elhelyezkedő egykorú temetők által alkotott temetőcsoportok jellemzőek, s bár előfordulnak, de más vidékeknél jóval ritkábbak a magányos sírok. Szinte minden lelőhelyen megtalálható egy-két, méltóságjelvényekkel egyedülálló módon ellátott férfisír, melyeket jobb híján vezéri sírnak nevezünk. Összességében igen magas a rangjelző tárgyakkal és fegyverekkel eltemetett férfiak száma, a lovas sírok aránya (a nők, sőt gyermekek esetében is!), valamint a 10. századi érmék mennyisége (utóbbiak között Kárpát-medencei szinten kimagasló a dirhemek száma). A sírokból teljesen hiányoznak viszont a 10. század második felében elterjedő tárgytípusok, s feltűnő az is, hogy a nők viseletének díszei között nem lelhetők fel a csüngős kaftánveretek. A lelőhelyeken a nemi arányok erős férfi többletet mutatnak: az ide sorolt 23 temetőből 130 férfi, 70 nő és 50 gyermek sírját ismerjük, további 51 csontváz nemét nem tudták meghatározni. Az eltemetettek között a maradandó anyagból készült mellékleteket nem tartalmazó sírok száma elenyésző. Ennek a Kárpát-medence egészét tekintve is páratlan lelőhelycsoportnak a hagyatékában magam hipotetikusan továbbra is a 10. század első felében uralkodó magyar fejedelmek katonai kíséretének a vezetőit, családtagjaikat, kísérő harcosait és háznépüket látom.

A Kárpátalja, a Szatmár-Beregi-síkság temetői jól látható módon három időrendi rétegre bonthatók. A legkorábbi réteg a 10. század első felére keltezhető, s nem csupán időrendjében, de leletanyagának összetételében is párhuzamba állítható a Tiszaeszlár-Karos-Rétközberencs-csoporttal. A fegyverekkel, méltóságjelvényekkel gazdagon felszerelt férfiak környezetéből azonban csak elvétve ismerünk női sírokat, s mindeddig nem sikerült temetkezési egységek nyomára bukkannunk sem. A néhány síros kis temetők elszórtan, egymástól viszonylag távol fekszenek. Úgy tűnik, feladatuk a stratégiai pontok ellenőrzése, a honfoglalás idején itt található szláv népesség (Lázári-Piskolt-csoport, Szilágynagyfalusi-csoport) felügyelete volt Szolyvától Beregszászon, Tarpán, Csengeren át egészen Kolozsvárig. Helyüket a 10. század második harmadában vagy közepén érkezett új telepés hullám népesebb temetőket hátrahagyó közösségei vették át. Ezek egy része jelentős fegyveres réteget tartalmazott (Tiszacsoma, valamint a kolozsvári temetők némelyike), mások szegényes leletanyagúak (Gálospetri), s egy részük köttlachi típusú ékszerei alapján talán a nyugati határvidékről áttelepített nem magyar népesség lehetett (Kismajtény, Szalacs, Zilah). E népesség legfeljebb a 11. század elejéig maradt szállásain. Őket követve, a 11. század első felében újabb telepések érkeztek, a korszak általánosan ismert ékszertípusaival (Mezőfény, Piricse, Nyírgyulaj, Nyírkarász-Vecsekút). Ebben az időszakban nyitották meg a térség első templom körüli temetőit Kolozsváron, Kolozsmonostoron és Dobokán.

Észak-Magyarországnak elsősorban a síkvidéki térségein találunk 10-11. századi temetőket, de még ott sem lakták be a letelepedésre alkalmas teljes területet. A lelőhelyek főként a folyóvölgyek környékén helyezkednek el, s azok mentén hatoltak be néhol a hegyvidékre is. A temetők jellege változatos. A Hernád-völgy alsó harmadából csak magányos sírokat és néhány temetkezésből álló kis temetőrészleteket ismerünk. Hasonlóak találhatóak a Sajó és mellékfolyója, a Bódva alsó folyásánál is, ezek mellett azonban már nagyobb sírszámú 10. századi falusi temetőket is megfigyelhetünk, pl. Kistokajban. A 10-11. században folyamatosan használt lelőhelyeknek egyik területen sincs nyoma, jellemzőek viszont a 11. században nyitott új temetők. A Bükkalja igen gyéren lakott lehetett, széles folyóvölgyek hiányában a hegyek közé ott nem hatoltak be, néhány töredékes, 10-11. századi folyamatos használatú és a 11. században nyitott temető a Tisza mentén található. A lelőhelyek a Mátraalján sűrűsödnek, az Eger-patak és a Tarna között, valamint a Zagyva középső folyása mentén. Magányos sírok ugyan előfordulnak, de nem jellemzőek, zömük 10-30 síros kis szállási, vagy nagyobb, akár 80-100 síros 10. századi falusi temető volt, 10-11. századi folyamatos használatú temetőknek e vidéken nincs nyoma. A honfoglalók a Tarna mentén Pétervásáráig hatoltak, az Eger-patak völgyében pedig Eger körzetében néhány síros kis

temetők mellett egy népesebb közösségük telepedett meg. Pétervására és Eger körzetébe egyaránt új közösségek érkeztek a 11. században, melyek tagjainak egy része idegen eredetű lehetett, s köttlachi típusú ékszereket hozott magával. Végeredményben a Hernád-völgytől a Jászságig húzódó területsáv 10. századi temetői sírszámukat, időrendjüket és leletanyaguk összetételét tekintve hasonló jellegűek. Méltóságjelvények csak ritkán és elszórtan kerülnek elő sírjaikból, s azok is mindössze két tarsolylemezre és néhány övkészletre korlátozódnak. Nem jellemző a fegyveres sírok koncentrációja sem. A gazdag mellékletű női sírok is ritkák, kivéve a rozettás lószerszámot használók körét Tiszanánán, Hevesen és a jászfényszaruai gócban. Általában a temetők sírjainak 20-30%-a melléklet nélküli.

Az eddigiektől időrendjében és a leletanyag összetételében is jelentős mértékben eltér az a lelőhelycsoport, amely a Zagyva középső folyása mentén, Gyöngyöspata, Gyöngyös, s keletebbre Visonta és Vámosgyörk térségéig rajzolódik ki. A 10. század első felére utaló leletanyag ott csak jelzésszerűen fordul elő, a temetők zömét bizonyosan a 10. században (feltehetően annak második felében) nyitották, s használatuk - ellentétben a térség eddig vizsgált más lelőhelyeivel - átnyúlik legalább a 11. század első harmadába vagy közepére is (Rózsaszentmárton-Felsőcser, Visonta-Felsőré, Ecséd, Gyöngyöspata-Kecskekő, Lőrinci-Selypi-puszt, Vámosgyörk). Az új típusú fegyvereket, illetve lovasfelszerelést használó harcosok nyomai mutathatók ki a kétélű kardok és a trapéz alakú, vállas kengyelek előfordulása révén ebben a körzetben.

Az Ipoly középső szakaszába torkolló kis mellékvizek völgyeiben a 10. század első felében kis sírszámú, maximum 6 síros, rövid használati idejű, gazdag leletanyagot hátrahagyó közösségek szálltak meg (Karancslapujtó-Nyárvas-dűlő, Karancsalja-Lapostető, Perse-Bérc, Piliny-Leshegy, Sóshartyán-Murahegy). Mellettük azonban népesebb csoportok is megtelepedtek, melyek temetőiket az ezredforduló időszakáig (Sóshartyán-Hosszútető, Sóshartyán-Zúdótető), sőt a 11. század végéig is használták (Piliny-Sirmányhegy). A 11. században ezek mellett újabb temetőket létesítettek a környéken (Perse-Bérc legkésőbbi temetője, Egyházasgerge-Sirmány, Szalmatercs-Fehérlő-dűlő). Ugyanebben az időszakban népesült be Szécsény környéke is.

A lelőhelyek következő csoportja a Galga felső folyásától hatalmas félkör alakban övezi délről a Cserhát nyugati nyúlványait és a Börzsönyt, majd Vácnál elérve a Dunát tovább követhető az Ipoly torkolatáig, hogy onnan a folyó medencéjét követve előbb északnak, majd keletnek forduljon, egészen Ipolybalogig. A rövid ideig használt 10. századi szállási temetőtípus ritka ebben a térségben (Rád-Újhegy, Nógrádkövesd-Vasútállomás, Ipolyszalka). Csekély számban ugyan, de előfordulnak olyan nagyobb sírszámú temetők is, amelyek használata a 10. századra korlátozódik (Penc-Tuszkolán, Szob-Ipolypart, Letkés-Iskola). A mikrorégió temetőinek többségét (12 lelőhely) a más térségekben ritkának számító 10-11. századi, folyamatosan használt lelőhelyek alkották. Ezek sírszáma változatos, 82-91-94-436 sír között mozog. Úgy tűnik, még a viszonylag hosszú, 80-160 éves használati idő mellett is többnyire kicsiny, 3-5 családból álló közösségekkel számolhatunk az e temetőket létrehozó falvak esetében. A temetők keletkezése és megszűnése sem a 10., sem a 11. században nem szűkíthető le egy-egy rövidebb időszakra, hanem elnyújtott, hosszú folyamat volt. A mikrorégió sajátosságai közé tartozik, hogy relatíve magas a 10. század második felétől feltűnő fegyvertípusok száma: 4 kétélű kard, 2 nyéltámaszos balta, 1 szárnyas lándzsa került elő eddig a sírokból.

Ha Észak-Magyarország 10-11. századi temetőinek leletanyagát átfogóan kell jellemeznünk, akkor arra a megállapításra juthatunk, hogy kisebb lokális csoportokat leszámítva a hagyaték eléggé egysíkú. Karakterisztikus fegyveres réteg csoportosulását sehol nem lehet kimutatni, s mint láttuk, a 10. század második felében jelentkező új fegyvertípusok is két gócban sűrűsödnek: a Zagyva középső folyásának körzetében, valamint az Ipoly alsó folyásának vidékén. Rangjelző tárgyak az egész középtájon elszórtan találhatóak, de csupán 14 sírban

fordulnak elő. Nagyobb számban a Piliny-Perse közötti kis temetőkre jellemzőek. Úgy tűnik viszont, hogy a női viselet néhány alapvető vonásában eltér a Kárpát-medence eddig szemügyre vett régióiban tapasztaltaktól. A díszítmények közül teljes mértékben hiányoznak a nagyméretű csüngős kaftánveretek, s ritkán bukkannak fel a kisméretű csüngős veretek is. Kedvelték viszont a préselt rozettákat és a rombusz alakú ruhadíszeket. Ami a lovas temetkezéseket illeti, a Sajó és a Hernád völgyében főként lócsontokat találunk a sírokban, a Mátraalján és a Cserhát területén lovas és lószerszámos sírok egyaránt előfordulnak, míg az Ipoly mentére inkább a lószerszámos temetkezések a jellemzőek. Úgy tűnik, a trapéz alakú, vállas kengyelek nem terjedtek el e régióban, mert mindössze két lelőhelyük ismert. A térség jellemzői között sorolhatjuk fel a 10. századi érmék csekély számát is. A zömmel itáliai és nyugat-európai veretek az egész területen előfordulnak, ellenben a bizánci pénzek csak annak nyugati részéről (az Ipoly mentétől Egerig), a muszlim dirhemek viszont csak a keleti részeken (Persétől Kistokajig) mutathatók ki.

Ami a Közép-Tisza-vidéket illeti, úgy látom, ezt a területet nem kell önálló régészeti egységként kezelnünk. A Nagykunságban és a Tisza mentén talált temetők szinte minden jellemzőjükkel szoros szálakkal kapcsolódnak az észak-magyarországi tájegység hagyatékához, pontosabban a Heves-Borsodi-síkvidék lelőhelyeihez. A 10. századra ugyanúgy a kis sírszámú temetők, valamint a maximum 150 síros falusi temetők a jellemzőek. Fegyveres góccok itt sem alakultak ki, a rangjelző tárgyakat tartalmazó sírok zöme pedig a Tisza árterének mentén helyezkedik el, a Tiszafüredtől Tiszajenőig terjedő sávban. A női viseletet ugyanaz jellemzi, mint az észak-magyarországi sírok esetében, beleértve a csüngős kaftánveretek teljes hiányát, valamint a kisméretű csüngős díszítmények szórványos előfordulását. Hasonlóan ritkaságnak számítanak a 10. századi érmék. Teljes mértékben hiányoznak e területről is a 10. század második felére – a 11. század elejére keltezhető lelőhelyek és az azokra jellemző tárgytipusok (pl. az új típusú fegyverek, trapéz alakú, vállas kengyelek). Nem jellemzőek a 10-11. századi folyamatos használatúnak feltételezett temetők sem, ilyenekre utaló nyomok a Zagyva torkolatvidékénél, Szolnok körzetében mutathatók ki.

A lelőhelyek következő csoportja a Tápió középső folyásvidékétől kezdődően egy hosszú sávban helyezkedik el Abony-Törtel-Nagykörös-Kecskemét-Kiskunfélegyháza vonalában. Ettől nyugatra és délre a homokhátság területe leletmentes, egészen a Dunamelléki-síkvidék pereméig, valamint a *Nagyósz-Algyő-Balotaszállás-csoport* temetőinek tömbjéig. Keleten, a Tisza irányában ritkulnak a lelőhelyek, amelyek majd csak a folyó árterében jelentkeznek nagyobb számban. A terület északi lehatárolása problematikus a Jászság leletanyagának értékelhetetlenül töredékes állapota miatt. A 10. századot a magányos sírok, valamint az 5-7-31-34-35-60-130 síros temetőrészletek jellemzik, viszont hiányoznak azok a temetőtípusok, melyek használata a 10. század közepe és a 11. század első negyede vagy harmada közötti időszakra korlátozódik. Kimutathatók viszont a szegényesebb leletanyagú, a 10. század közelebről meg nem határozható periódusában nyitott temetők (ezek korai fázisa legalább részben egyidős lehet a gazdagabb kis temetőkével), melyek használata a 11. században is folytatódik. Újabb telepés hullámot csak a 11. század közepén létesített, nyitó érmeként I. András király (1046-1060) pénzeivel jellemezhető temetőtöredékek jeleznek. A temetőkben a fegyvermellékletes sírok száma kifejezetten alacsony. Méltóságjelvények tekintetében kiemelkedik néhány veretes övvel elhantolt férfi (Ladánybene-Benepusztá, Nagykörös-Fekete-dűlő, Kiskunfélegyháza-Izsáki út, Határdomb), valamint a térség egyetlen tarsolylemezes férfisírja Kiskunfélegyháza-Radnóti úton. A méltóságjelvények mindaddig hiányoznak a Tápió mentéről és Kecskemét területéről. Ezzel szemben feltűnő a teljes területen a gazdag mellékletű női sírok nagy száma, mindkét viseleti csoport (rozettás lószerszámosok, valamint a nemesfém ruhadíszesek) tekintetében. Utóbbiak körében a csüngős ing- és kaftánveretek, valamint a préselt ruhadíszek általánosan kedveltek voltak, egyedül a rombusz alakú ruhadíszek csekély száma feltűnő. E tekintetben a terület élesen

elkülönül Észak-Magyarország és a Közép-Tisza-vidék lelőhelyeitől. A 10. századi pénzeket tartalmazó sírok száma csekély, megjegyzendő viszont, hogy Benepusztán és Kiskunfélegyháza-Radnóti úton több tucatnyi érmét helyeztek az elhunyt mellé. A lovas, lószerszámós temetkezések tekintetében kiemelendő, hogy a teljes térségből hiányoznak a trapéz alakú vállas kengyelek.

A környezetétől szinte minden vonásában eltér az a lelőhelycsoport, melynek emlékanyagát Csongrád, Csanytelek, Felgyő és Tömörkény térségében figyelhetjük meg, a Hármaskörös torkolatával szemközti löszplatón, a Böldi-rév Duna-Tisza közti oldalán. Úgy tűnik, a 10. század első felében e területet nem népesítették be, erre a periódusra mindössze 3 lelőhely 2-5 síros részleteit keltezhetjük. A változás a század közepén következett be, amikor minimálisan 16 temetőt nyitottak meg a térségben. Sajnos valamennyi töredékes, de a 24-33-48-65 síros részletek alapján eredeti sírszámuk elérhette vagy meghaladhatta a százas nagyságrendet is. E temetők egy részét felhagyták a 11. század első harmadában, a többit viszont tovább is használták a század végéig. A 11. század folyamán új temetőket is nyitottak a környéken. A fegyveres sírok száma viszonylag csekély, de kiemelkedik közülük Csongrád-Vendelhalom, melynek területéről 4 szablyát is ismerünk. Teljesen ismeretlenek viszont a leletek közül a méltóságjelvények, s 10. századi érme is csak 1 db látott napvilágot. A női viselet nemesféműből készült díszei szerények, jellemzőjük a kisméretű csüngős veretek használata. Hiányoznak viszont a nagyméretű csüngős kaftánveretek, s egy kivétellel a rombusz alakú ruhadíszek, valamint a rozettás lószerszámveretek is. A lószerszámokra jellemző a trapéz alakú vállas kengyelek használata. A 11. században a sírok mellékleteként rendszeresen feltűnnek I. István király (997/1000-1038) érméi. A *Csongrád-Csanytelek-csoport* lelőhelyei jellegüket tekintve élesen elkülönülnek a szomszédos területek (a Tápiótól Kiskunfélegyházaig tartó területsáv, valamint délen a *Nagyősz-Algyő-Balotaszállás-csoport*) lelethorizontjaitól. Lényegében ugyanez mondható el a Tisza bal partján a Szentés-Mindszent közötti területsáv temetőivel való összevetés tekintetében is.

E csoporttól délre egy leletmentes területsávval elválasztva a *Nagyősz-Algyő-Balotaszállás-csoport* 10. század első háromnegyedére keltezhető lelőhelyei következnek. A csoportot részint a magányos sírok, az egymás közvetlen közelében fekvő, de több tíz vagy több száz méterrel elválasztott 4-13 síros kis temetők (temetési területek) jellemzik, de csekély számban jelen vannak nagyobb, 82-105 síros temetők is (Algyő-258. kútkörzet, Sándorfalva-Eperjes). A leletanyag a 10. század első háromnegyedére keltezhető. A férfiak fegyverzete főként az íjászfelszerelésre korlátozódik, méltóságjelvényként legfeljebb néhány veretes öv említhető. A nők viselete nemesfémekben gazdag, mind a csüngős kaftánveretes, mind a rozettás lószerszámveretes réteg jelen van, ékszereik viszont átlagosak, a valóban művészi kivitelű példányok ritkák közöttük. Végeredményben elmondható, hogy a *Nagyősz-Algyő-Balotaszállás-csoport* területén a 10. század első 7-8 évtizedében kis létszámú, mozgékony, helyüket gyakran változtató közösségek éltek, melyek közül néhány számunkra ismeretlen okból nagyobb létszámú, faluszerű települést hozott létre. Azt ma még nem tudjuk, hogy ugyanazon közösségek tértek-e vissza időnként egy-egy temetési területre, hogy ott elhantolják a halottaikat? Az viszont kétségtelen, hogy e temetési területeket, vagy azok némelyikét ezen évtizedek során ismételten használatba vették. A töredékes adatok alapján is jó példa erre a szeged-öthalmi lelőhely. A vázolt tendencia véleményem szerint a *Nagyősz-Algyő-Balotaszállás-csoport* területén a 10. század első 7-8 évtizede folyamán végig érvényesült. Ebből következik, hogy nem szakíthatjuk ki a lelőhelyek közül azokat, amelyek a régészeti, numizmatikai és C14-es vizsgálatok alapján a 10. század harmadik negyedére keltezhetőek. Ezek esetében azt feltételezték ugyanis, hogy azok népessége a Felső-Tisza vidékéről érkezett Dél-Magyarországra a század közepén, majd rövid ott-tartózkodás után ismeretlen helyre továbbköltözött, s e rövid időtartam okozta temetők (temetkezési területeik) látszólag csonka, befejezetlen, félbehagyott jellegét. Miután e lelőhelyek a terület általános

régészeti összképébe szervesen illeszkednek, így nem tarthatók a rájuk alapozott történeti hipotézisek sem.

A Dunamelléki-síkon a 10. század első felében a magányos sírok, kis sírszámú vagy legfeljebb néhány tíz temetkezést tartalmazó lelőhelyek a jellemzőek. Kevés közöttük a férfi többlettel jellemezhető temető, s jelentős számú fegyveres réteget sem lehet a körükben kimutatni. A méltóságjelvények ritkán és elszórtan jelentkeznek, főként veretes övek formájában, az ott talált tarsolylemezek közül csak az izsák-balázspusztait lehet nagy valószínűséggel erre a periódusra keltezni. A női viseletet a kisméretű csüngős veretek uralják, de kaftánveretként felbukkannak azok nagyobb változatai is. Egyedül a rombusz alakú ruhadíszek ritkák. Megtalálhatók a rozettás lószerszámveretekkel jellemezhető női sírok is. A pénzmelléklet a 10. században ritka, s többnyire nyugat-európai veretekre korlátozódik. Komoly népmozgást jeleznek azok a temetők, amelyek a 10. század közepe és a 11. század első harmada között voltak használatban, s legalább négy változatuk alapján egymástól részben eltérő hagyományokkal rendelkező csoportok megtelepedését jelzik. A 10-11. századi folyamatos használatúnak tekintett temetők a területre nem jellemzőek, kivéve a Csepel-szigetet, ahonnan viszont napjainkig csak ilyen lelőhelyeket ismerünk.

A Bácskából kevés és töredékes adattal rendelkezünk, de ezek arra utalnak, hogy e tájegységet régészeti szempontból a Dunamelléki-síksággal együtt érdemes kezelnünk. A 10. századi, valamint a 10-11. századi folyamatosan használt temetők a Duna mentén találhatóak, legnagyobb számban a Vajas-víz és a Mosztonga környékén. A Tisza bácskai partszakaszát a 10. század második felében népesítették be, míg Bácska belső területeiről mindeddig csak 11. századi lelőhelyeket ismerünk. Ez alól csupán az északi, a Duna-Tisza közti homokhátsággal érintkező területsáv jelent kivételt.

Az eddigi eredményeket röviden összefoglalva, a lelőhelyek elhelyezkedése alapján úgy látom, hogy a honfoglaló magyarság még az életmódja számára alkalmas területeket sem telepítette be teljes egészében. A 10. század első harmadában (területenként eltérő mértékben) a magányos sírok és a kis sírszámú (általában 30 temetkezésnél kevesebb), valamint a néhányszor tíz síros temetők a jellemzők. A 100-150 síros lelőhelyek ritkák, a Sárrétudvari-Hízóföldön talált 262 síros temető pedig (melynek használata a század végéig tartott) szinte extrém méretűnek tekinthető. A kisebb temetők használata azonban nem szorítkozott erre az időszakra, ilyenekkel találkozunk még az ezredfordulón, sőt a 11. században is. Úgy tűnik, a korabeli népesség zöme kisméretű, mindössze néhány családból álló szállásokon élt. Ezek a közösségek azonban a korai időszakban néhány régióban egyedi temetőtípusokat hoztak létre: ilyenek a *Tiszaeszlár-Karos-Rétközberencs-csoport* egymástól néhány száz méterre fekvő egykorú temetési egységei, vagy a *Nagyősz-Algyő-Balotaszállás-csoport* ugyancsak néhány száz, sőt néhányszor tíz méteres távolságban elhelyezkedő sírjai és kis sírcsoportjai. Ezek, valamint a Sárrétudvari határában talált egykorú, de különböző méretű és gazdagságú temetők kijelölik a jövőbeni kutatás egyik irányát, melynek tárgya az e lelőhelyek közötti hierarchia felderítése lesz. A 10. század közepe után, valamint a 11. század folyamán, részben bizonyára szervezett telepítések révén több hullámban birtokukba veszik az addig lakatlan területeket, valamint a korábbi lakóik által elhagyott térségeket. A temetők sírszáma folyamatosan növekszik, a 11. században már több száz síros lelőhelyeink is vannak. Ezek néha egymás közelében találhatóak, komoly népességkoncentrációt jelezve.

IV. Az értekezés témaköréhez tartozó publikációk

- Révész L.: Voltak-e nagycsaládi temetői a honfoglaló magyaroknak? — Über die Existenz der großfamiliären Gräberfelder bei den landnehmenden Ungarn. *MFME* 1984–1985/2, 615–640.
- Révész, L.: Lyraförmige Schnallen in dem Karpatenbecken. *ActaArchHung* 39 (1987), 257–285.
- Révész L.: Gömbsorc süngős fülbevalók a Kárpát-medencében. — Ohrgehänge mit Kugelreichenanhänger im Karpatenbecken. *HOMÉ* 25–26 (1988), 141–159.
- Révész L.: Készletlenti íjtartó tegezék a magyar honfoglalás kori sírokban. — Die Berichtschaftsbogenbehälter (Gorythos) in den Gräbern der ungarischen Landnahmezeit. *HOMÉ* 28–29 (1989–1990), 31–49.
- Révész L.: Honfoglalás kori veretes tarsolyok Karosról. — Landnahmezeitliche beschlagverzierte Taschen von Karos. *Agria* 25–26 (1989–1990): 1990, 275–309.
- Révész L.: A X. századi magyar fejedelmi kíséret temetői Karoson. *Valóság* 1991/10, 87–97.
- Révész L.: Honfoglalás- és államalapítás kori temetők Miskolcon. — Friedhöfe aus der Zeit der Landnahme und der Staatsgründung in Miskolc. In: *Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéből*. Szerk.: Rémiás T. Miskolc 1992, 91–120.
- Révész L.: Veretekkel díszített lószerszámok a honfoglalás kori női és férfi sírokból. — Beschlägene Pferdegeschirre aus den landnahmenzeitlichen Frauen- und Männergräber. *HOMÉ* 30–31/2 (1993), 351–416.
- Révész L.: Honfoglalás kori tarsolylemezek Karosról. — Landnahmezeitliche Taschendeckplatten von Karos. In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 349–368.
- Révész L.: Vezéri sírok a felső-Tisza vidéken In: *A honfoglalásról sok szemmel I. Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 139–150.
- Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez.* — *Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert.* [MHKÁS 1.] Miskolc 1996.
- Révész L.: Honfoglalás kori temető Szentes-Borbásföldön. Szabó János Győző ásatása nyomán. — Ein landnahmezeitliches Gräberfeld in Szentes-Borbásföld. Nach der Ausgrabung von János Győző Szabó. *MFME StudArch* 2 (1996), 299–336.
- Révész L.: Kristó Gyula könyvéről. *Századok* 131 (1997), 215–233.
- Révész L.: Honfoglalás kori női sír Békéscsaba-Erzsébethelyen. — Ein landnahmezeitliches Frauengrab in Békéscsaba-Erzsébethely. *MFME StudArch* 3 (1997), 169–195.
- Révész L.: Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján. — Gesichtspunkte zur Bestimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde aufgrund der östlichen Analogien. *MFME StudArch* 4 (1998), 523–532.
- Révész L.: *Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. Budapest 1999.
- Révész L.: Hitelesítő ásatás a tuzséri honfoglalás kori temető területén. — Nachgrabung im Gebiet des landnahmezeitlichen Gräberfeldes von Tuzsér. *JAMÉ* 42 (2000), 7–32.
- Révész L.: *Aranyasztás Balotán. Gazdag honfoglalás kori női sírok Kiskunhalas környékén.* — *Goldenes Ackerfeld in Balota. Reiche Frauengräber aus der Landnahmezeit in der Gemarkung von Kiskunhalas*. Budapest–Kiskunhalas 2001.
- Révész L.: Honfoglalás kori temető Tiszanána-Cseh tanyán. — Landnahmezeitliches Gräberfeld im Tiszanána-Cseh-Gehöft. *FolArch* 49–50 (2001–2002): 2002, 263–303.
- Révész L.: A bezdédi honfoglalás kori temető. Egy régészeti fikció nyomában. In: Istvánovits 2003, 432–441.

- Révész L.: Honfoglalás kori temető Tiszavasvári-Aranykerti táblán. — Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Tiszavasvári-Aranykerti tábla. *JAMÉ* 47 (2005), 161–213.
- Révész, L.: Auswertung der Funde. In: Daim–Lauermann 2006, 119–158.
- Révész, L.: Zur absoluten Datierung frühungarischer Gräber. Archäologische Datierung – naturwissenschaftliche Datierung. In: Daim–Lauermann 2006, 189–210.
- Révész L.: Honfoglalás kori sír az alsó-ausztriai Gnadendorfban. *Csodaszarvas* 2 (2006), 77–116.
- Révész L.: Szempontok a honfoglalás kori temetők pénz- és nemesfém leleteinek értékeléséhez. In: *A numizmatika és a társtudományok VI.* Szerk.: Torbágyi M. Székesfehérvár 2007, 81–93.
- Révész 2008
- Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői.* — *Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.–11. Jahrhundert.* [MHKÁS 5.] Budapest 2008.
- Révész L.: 11. századi temető Karcsa-Kormoskán. — Gräberfeld des 11. Jahrhunderts in Karcsa-Kormoska. *MFME StudArch* 12 (2011), 529–558.